

0. Előzmények

0.1. Könyvem anyaga, vizsgálati közege a *de* kötőszó környezetstruktúrája. Ezen – nyelvészeti megközelítésben – afféle kötőszóegyetteseket értek, mint például a *de ... mert*; a *de ... (te)hát* és a *de hisz*. Ezek így leggyakrabban az – írott és beszélt – argumentatív szövegtípushoz sorolható szövegrészekben fordulnak elő, de másfélékben, így szépirodalmi alkotásokban is megtalálhatók. Munkámban arra vállalkozom, hogy e kötőszóegyetteseket bemutassam, s rájuk szemantikai-pragmatikai magyarázatot adjak. Ennek érdekében – példák és analógiák alkalmazása, vagyis empirikus igazolás mellett – egy lehetséges elvi kiindulászerkezetet, azaz egy modellt is konstruálok azon feltevésem igazolására, hogy az e kötőszóegyetteseket alkotó tartalmi-logikai kötőszók nem esetlegesen, nem véletlenszerűen szerepelnek együtt a nyelvhasználatban. E kötőszók használati egysége a szóban forgó kiindulászerkezet realizációiként interpretálható.

Ezzel a megközelítéssel itt elsősorban a *de* kötőszó környezetstruktúráját vizsgálom, vagyis egy olyan jelentésszerkezet sajátosságait, amely az ún. megszorító (R. LAKOFF: denial of expectation, BÁNRÉTI Z.: elvárástörő) ellentétfajta épül; megállapításai, eredményei azonban más, hasonló természetű jelentésszerkezetek vizsgálatában is hasznosíthatónak ígérkeznek. Ilyen mindenekelőtt maga a témakezelés, azaz a tárgy szemantikai-pragmatikai interpretációs megközelítése.

0.2. Az interpretációs megközelítésben nemcsak a tényállásleírások explicit viszonyait vesszük figyelembe, hanem velük együtt a beszélő (magától értetődően szubjektív és gyakran implicit) ismereteit-motivációit-hipotéziseit-diszpozícióit is. Az efféle tartalmakhoz – akár megfogalmazásukban, akár értelmezésükben-vizsgálatukban – a kutató (miként a természetes beszédpartnere is) intuitíve hozzárendelhet szillogisztikus, implikációs stb. -féle műveleti sémákat. Interpretációs megközelítésen tehát ilyesféle tartalmak figyelembevételét és ilyesféle műveletek hozzárendelését értem, s hogy miért épp a *de* kötőszóval reprezentált jelentésszerkezetet választottam vizsgálati tárggyul, annak egyszerű a magyarázata.

A *de* kötőszó maga – miként ezt BÁNRÉTI ZOLTÁN már jóval ezelőtt megállapította – egy *beszélői instrukció* (BÁNRÉTI 1983. 10). Használatával a beszélő arra készíti a partnert, hogy további jelentéseket rendeljen hozzá az összetett megnyilatkozásban leírt tényálláshoz. A *de* kötőszóval modellált ellentétfajtát tehát e *beszélői instrukció* végrehajtása nélkül nem is lehet kielégítő módon leírni. Az így történő leírás sem szavatolja ugyan, hogy a kutató (vagy a beszédpartnere) által végrehajtott interpretáció teljesen egybeesik a beszélőével. Ez azonban már – nem kevésbé fontos – részletek kérdése, amelyeket néha csupán multimediális (a nyelvvel együtt szereplő egyéb információs) csatornák interpretációjával lehet elfogadható pontossággal leírni.

0.3. A *de... mert*-féle kötőszóegyettesekhez mint tipikus nyelvhasználati alakulatokhoz DEME LÁSZLÓ szöveg- és mondatkutatásai nyomán jutottam el (DEME 1965., 1966., 1971). DEME LÁSZLÓnak abból az alapállásából, amely a mondatot, azaz a 'mondat-egész'-t nyelvhasználati alakulatként mint a szöveg elemi egységét vizsgálta (DEME 1971. 39), számos termékeny feltevés származott. Közülük – témám szempontjából – különösen kettő bizonyult meghatározónak. Az egyik a 'tömb'-nek, azaz a három- és

többtagú alakulatok belső tagolódásában, 'tömbösödés'-ében keletkező átmeneti alakulatoknak a leírása volt (DEME 1971. 55); a másik pedig azon meglátásának az igazolódása, amely a mellérendelő kapcsolásforma tartalmi-logikai természetére irányította a figyelmet (DEME 1971. 46–8).

E két, külön-külön fölvetett vizsgálati szempont tipizálható alakulatként, szövegegységet alkotva jelent meg gyakorisági vizsgálataimban. Rövid újsághírek (BÉKÉSI 1982a, 1983.), majd esszérészletek elemzése (BÉKÉSI 1982b, 1984, 1988) vezetett arra a felismerésre, hogy egyes tagmondattömbök két kapcsolása, azaz a tömbök közti fő viszonya és a tömbön belüli alviszonya között tartalmi-logikai összefüggés van, így például az elvárástörő ellentét fő viszonyként kauzális alviszonyokkal jár együtt (BÉKÉSI 1988).

Az egyes ellentétfajták s az oki-okozatiság együttes tömbösödésében megnyilvánuló alakulatokat 'konstrukciótípusok'-nak neveztem el (BÉKÉSI 1975); létezésük valóságosságát különféle szövegfajtákban tipológiai-gyakorisági vizsgálatokkal (BÉKÉSI 1973–1974), konfrontatív elemzésekkel (BÉKÉSI 1985–1986, 1991c) sorrendi transzformációkkal (BÉKÉSI 1976) stb. igazoltam (vö. TOLCSVAI NAGY 2001. 270–271).

0.4. A konstrukciótípusok feltáró vizsgálataiban – mivel figyelmem főként a kötőszó-együttesek használatára irányult – nem törekedtem a jelentés implicit komponenseinek (re)konstruálására. Bizonyos kötőszó-együttesek szintaktikai vizsgálatában (mint például a *vagy ha* esetében) el is lehet tekinteni az implicit komponensek bevonásától (amelyek természetesen a *vagy ha* esetében is jelen vannak, hiszen amit velük fejezünk ki, azt is – mint minden – előzetes ismeretekhez, elképzelésekhez, hiedelmekhez stb. viszonyítva értelmezzük).

Az előzetes ismereteknek mint „ki nem mondott tudati elemek”-nek közlésbeli szerepére HADROVICS LÁSZLÓ már 1969-ben felhívta a mondatgrammatikusok figyelmét: „... a kimondott és ki nem mondott tudati elemek a közlés szempontjából egyenrangúak. Amit ki nem mondunk, az éppen olyan aktívan formálja a közlést, mint az, amit kimondunk. Továbbá a tudati tartalék bármely eleme utólag is bevezethető a közlésbe, ha a hallgató számára nem elég világos, vagy ha közlésünkhöz még valamit hozzá akarunk toldani.” (HADROVICS 1969. 31)

A ki nem mondott tudati elemeket (a „közös tudati tartalék”-ot) DEME LÁSZLÓ szövegben *kívüli* függési rendszerként tagolja szét (közös nyelvűségre, közös előismeretekre és közös előzményekre); ettől pedig szövegben *belüli* függési rendszerként különíti el a kontextust. (Metodikailag különösen jól követhető, hogy az így szétválasztott „belső” és „külső” függési rendszer határán, azaz kettejük *között* helyezi el az intertextust. Ez – írja DEME LÁSZLÓ – „a párbeszédben az egymást követő, egymásra (sőt: egymáshoz, nem-egyszer akár: egymásba) épülő »miniszövegek« közötti összefüggés” (DEME 1983. 33)

A megszorító (elvárástörő) ellentét és (a vele tipikusan együtt szereplő) oki-okozati viszonyítás azonban olyan jelentés-összefüggéseket alkot – ezt a magyarban KÁROLY SÁNDOR, KIEFER FERENC és BÁNRÉTI ZOLTÁN kutatásai körvonalazták, illetőleg tárták fel (KÁROLY 1970. 72–90, KIEFER 1983, BÁNRÉTI 1983) –, amelyből (legalábbis egyik típusából) semmiképpen sem hagyhatók ki implicit komponensei. E típus előtagjában ugyanis implicit konklúzió van, amely olyan alpból következik, amelynek egyik komponense (egy pragmatikai előfeltevés) az előzetes ismeretekből stb. származtatható. Az 'implicit konklúzió' aztán több, más-más tudományra utaló kategóriát is felidéz. Az

egyik az *enthyméma*, vagyis a retorika és a stilisztika hiányos szerkezetű, „csonka szillogizmus”-a (LAUSBERG 1963. 119–123); a másik maga a formális logika szillogizmusa.

Mivel kutatásaimban a jelentésszerkezet komponenseit (közöttük az implicit konklúziót) nem retorikai-esztétikai szempontból s nem is hatáselemként vizsgálom, nem az *enthyméma* elnevezést használom. Valójában a *szillogizmus* szó sem egyértelmű ebben az alapvetően nyelvészeti munkában, hiszen a szillogizmus a kívánatosnál markánsabban idézi fel a formális logika fogalomkészletét; mellette döntöttem mégis, mert közismert struktúráként áttekinthető irányokat mutat a feltételezett elvi jelentésszerkezet (kiinduló szerkezet) aktuális felismerésében.

0.5. A konstrukciótípusok kezdeti igazolásaiban egy határig különösebb nehézségek nélkül dolgozhattam is így, vagyis az implicit komponensek nélkül. Egyrészt a bőséges adatok elégségesek voltak a használati formák tipologizálásához, másrészt az azonos viszonyításokra épülő példák nagy mennyisége – legalábbis számomra – meggyőző volt. Esetenként pedig, ha mégis figyelembe kellett vennem a jelentésszerkezet valamely implicit komponensét, a tágabb kontextusból (illetőleg a kontextust magába ágyazó szituációból) fel tudtam idézni az implicit komponens korábbi, explikált szereplését.

A kutatás előre haladtával azonban egyre több gondot okoztak a jelentésszerkezet implicit komponensei. Előbb csak differenciáltabb példaelemzésre készítettek, később – ennek eredményeképp – olyan különbségek tudomásulvételére is, amelyek akkor is megvannak, ha egy adott példában nem nyernek kifejezést.

A *de ... mert*-féle kötőszóegyettesek kielégítő magyarázatához olyan modellre volt tehát szükségem, amely a konstrukciótípusok már ismert sajátosságai (a tagok sorrendje, a relációk fontossági hierarchiája, az aktuális tagolódással való összefüggések stb.) mellett a jelentésszerkezet implicit komponenseit is figyelembe képes venni.

A nyelvi megnyilatkozások teljes jelentésszerkezetének interpretálására, pontosabban az interpretatív operációk eredményeinek reprezentálására PETŐFI S. JÁNOS dolgozott ki következetes elméletet és apparátust (PETŐFI–KAYSER 1976, PETŐFI 1978, 1990, 2004). PETŐFI apparátusából, a VeSReST-rövidítéssel ismert 'Vehiculumstruktúra-Relatumstruktúra'-elméletből – többek közt – az alábbi két, koncepciónálisan és metodikailag meghatározó szempontot vettem át (PETŐFI 1990. 206).

0.5.1. Az egyik az elvi jelentésszerkezet szintjeiről szól, ezen belül arról, hogy a 'tényállásleírások' szintje fölött még két (gyakran implicit módon funkcionáló) szinttel kell számolnunk. Az egyik (legfőleg) a 'performatív-modális', a másik pedig (középpont tehát) a 'szubvilágalkotó' szint.

Feladatához különösen a 'szubvilágalkotó szint'-re vonatkozó kutatások tapasztalatait kellett figyelembe vennem. A 'tényállásleírások'-at ugyanis a beszélő különböző 'szubvilágok'-ban „helyezi el” (*tapasztalja-gondolja-tudja-hiszi-reméli* stb.); így például a *de ... mert* nem annyira a tényállásleírásoknak, hanem mindenekelőtt az ezeket magukba ágyazó szubvilágoknak a viszonyait modellálja: *Tudtam*, hogy ... , *de* feltételeztem, hogy ... , *mert* korábban azt tapasztaltam, hogy ...

Terminusait PETŐFI S. JÁNOS – egy kanonikus atomi szöveg jól formáltságának reprezentálásához – így adja meg (PETŐFI 1991a 33):

*performatív modális
propozíció*   *milyen 'performatív modalitással'
juttatja kifejezésre a narrátor, hogy*

világalkotó propozíció   *melyik 'szubvilághoz' tartozik*

*deskriptív
propozíció*   *a szóban forgó kommunikációban
'referált' 'tényállás'*

E három jelentésszintből kitűnik, nem lehet közömbös, hogy egy komplex megnyilatkozás jelentésszerkezetét mennyire (milyen mértékben) a 'tényállásleírások' és mennyire az ezeket magukba ágyazó 'szubvilágok' relációi alkotják; esetleg – ritkán – e relációk a 'performatív-modális' szerepű megnyilatkozások szintjén vannak-e. Talán nem lesz haszón nélkül, ha néhány példát – szemléltetésül, különösebb elemzés nélkül – előrebocsátok.

A tényállásleírásokat az alábbi szövegekben *explicit* 'szubvilágok'-ba ágyazza be az író. Az (1) példában a tényállásleírás (helyzet, esemény leírása) utáni belső történet elemzésében a beszélő 'szubvilágai'-n (ÉRZÉSein, TUDÁSain) halad a gondolatmenet. Megjegyzem, hogy – mivel múlt időt jelenítenek meg – ezek a 'szubvilágalkotók' egyúttal 'tényállást leíró' funkciót is ellátnak:

(1) „Az őszi park álmatag és felelőtlen hangulatának vége volt: kinlódva és felnőtten álltam szemben az orrosszal, és ekkor **éreztem** először életemben, hogy felelős vagyok valamért. **Tudtam**, hogy ártatlan vagyok, **ismertem** szándékaim jóságát, de **tudtam** azt is, hogy mindez nem számít, és felelős vagyok valamiért, amit nem akartam. És végül **tudtam** azt is, hogy nem oszthatom el a félreértést, mert a döntő félreértéseket nem lehet kimagyarázni.” (Bálint György 1966. II. k. 446).

Az alábbi József Attila-részletben a TUDTAM és a NEM HITTEM 'szubvilágok' -ba ágyazódnak be a tényállásleírások:

(2) „**Tudtam**, hogy őszi lesz s majd fűteni kell,
de **nem hittem**, hogy itt van, ily közel,
hogy szemembe néz s fülemben morog. „

(Ősz [1935])

Vannak olyan szövegfajták s ezeken belül olyan szövegtípusok, amelyekben a kommunikációs feladat a 'performatív-modális' propozíciók explikálását igényli. Az előzetes film-, könyv-, színházismertetésekben stb. gyakoriak az AJÁNLOM, TANÁCSOLOM-féle beágyazások; más szövegfajtákban a MONDTA neki, KÉRDEZTE tőle stb.-féle explicit performatív-modális propozíciók:

(3) „A kemény krimik kedvelőinek **ajánljuk** filmünket, tehát azoknak, akik nem szeretik, ha valakit szitává lönek, azt **tanácsoljuk**, hogy a másik csatornát nézzék, vagy pihenjék ki magukat, és aludjanak egy jót. Akik meg szeretik, azoknak **eláruljuk**, hogy hősünk, a szitává lőtt áldozat, maga is bérgyilkos ...” (RTV Hét 1990. aug. 3.)

A 'performatív-modális' propozíciók egy történet elmondása folyamán fölvehetnek 'szubvilágalkotó' szerepet is:

Valaki MONDTA nekem, ezért TUDOM, (de korábról is TUDHATOM, mert magam is TAPASZTALTAM, hogy ...):

(4) „Saját ügyeim és Szoltsenyicin ügye sokat foglalkoztattak az utóbbi hetekben. Talán túl sokat is, ha arra gondolok, amit nem vettem észre. Koroda Miklóssal mentünk az Országház utcában. Egy pincehelyiség kivilágított ablakán benéztünk a „Design” műhelybe. Koroda **mondta**, hogy ez volt a szenesüzlet a Várban. Ezt **tudtam**. De azt **nem láttam**, hogy azok, akik még szénnel fűtenek (és nincs hely, ahol tárolhatnák a szenet, vagy nincs pénzük, hogy egyszerre megrendeljék, és felhozatni nyilván nincs pénzük), most a Várfok utcai szenesből vödörben hordják a szenecskéjüket.

Már én is ott tartok, hogy **észre se veszem** a dolgokat a sok irodalmi szenzáció függvényeitől? Megdöbbenem ... ” (Lengyel 1989. 519).

A fenti példákban explicit kifejezést nyertek a 'szubvilágalkotó' és a 'performatív-modális' propozíciók; gyakran azonban implicitek maradnak, s a partnernek (olvasónak, kutatónak) kell a beszélő 'hozzáférhetőségi lánc'-át (vagy ha nem is pontosan azt, de a partner számára elfogadhatót) rekonstruálnia. E lánc sémájának felső részét (egyik példaelemzéséhez ugyan, de általánosítható használatl) PETŐFI S. JÁNOS így adja meg: (PETŐFI 1983. 295):

közlöm veled	t (<i>tell</i>)
emlékszem	r (<i>remember</i>)
számomra ez pszichikai állapot	s (<i>state-for</i>)
tapasztaltam	e (<i>experience</i>)

0.5.2. A teljes jelentésszerkezet reprezentálásához másik fő szempontként PETŐFI S. JÁNOS modelljéből a – más-más nézőpontból más-más elnevezésekkel illetett – implicit tételeket emelem át (PETŐFI 1988. 219, VAN DER VELDE 1981, WRIGHT 1983).

A logikus érvelés egyik típusát G. H. VON WRIGHT – a szillogizmusok arisztotelészi teoretikus-gyakorlati elkülönítése nyomán – *practical inference*-nek nevezi (WRIGHT 1983. 1). Ez a típus az emberek mindennapi tevékenységeiben érvényesül, például mit szokás ahhoz (az előtt) megtenni, ha az ember másnap színházba akar menni (STEGMÜLLER 1971. 112). Ennek a szemléletnek – s benne a 'tapasztalati általánosítás'-nak – a nyelvészeti alkalmazhatóságát KIEFER FERENC is fontosnak tartotta (KIEFER 1984. 144). E megállapítások nyomán a 'konklúzió'-t én is tapasztalati, konvencionális, szillogisztikus jellegű következtetés zárótételeként értelmezem (BÉKÉSI 1990), s az (5) példa segítségével három formai komponensének klasszikus reprezentálását felidézem:

Ha p, akkor q	Ha valaki szakács, akkor (bizonyára) tud főzni.
p	Péter szakács
q	Péter (bizonyára) tud főzni.

(5) Péter tud főzni, hiszen szakács. (Kiefer 1984. 144)

Az (5) példa két kijelentésének oki-okozati összetartozása a *szakács* és a *főz(ni)* lexémák explicit jelentésének összefüggéséből (= 'szemantikai mező') is következik. Az

inferenciának ezt az érvényesülését PETŐFI S. JÁNOS egy kanonikus atomi szöveg reprezentálásában 'fogalmi verbális sensus'-ok inferenciájaként írja le (PETŐFI 1991a 13).

A „szillogisztikus jellegű következtetés”-t egyébként jogosan nevezhetnénk szillogisztikus jellegű következtetéseknek, hiszen (más-más megközelítésből) találkozunk – ARISZTOTELÉSZ óta – például a 'gyakorlati' szillogizmussal, klasszikus retorikai munkákban a 'retorikai' szillogizmussal (ACZÉL 2004. 281–304), napjaink jogi szövegeinek vizsgálatában a 'deviáns' logika gyakorlati szillogizmusaival (SZABÓ M. 2001. 163) stb.

A jelen munkában alkalmazott szillogisztikus jellegű következtetések „szillogisztikus” jellegében PETŐFI S. JÁNOS az alábbiakat tartja domináns sajátosságának:

„Az elvárástöről ellentétek elemzése céljára BÉKÉSI által bevezetett 'szillogizmus'-ok sajátos (a logikai szillogizmusoktól eltérő) jellege többek között abban is áll, hogy azokban *egymástól különböző világalkotó elemek konfigurációja* jön létre többszintű beágyazás során.

A BÉKÉSI által elemzett egyik jelentésszerkezet (lásd 34. oldal, 1.1.) például a következő:

számomra tény, hogy A MINISZTEREK
VÁLTOZTAK,
tehát
elvárom, hogy MARIANN, A TITKARNŐ
NEM ŐRZI MEG ÁLLÁSÁT,
hiszen
tudom, hogy HA A MINISZTEREK VÁLTOZNAK,
AKKOR (ÁLTALÁBAN) VELÜK EGYÜTT A
TITKARNŐK IS VÁLTOZNAK.

Ebben a jelentésszerkezetben egyrészt:

- egy 'ha-akkor' (implikáció)-típusú komplex deskriptív propozíció van beágyazva egy *tudom* világalkotó propozícióba,
- egy egyszerű deskriptív propozíció van beágyazva egy *elvárom* világalkotó propozícióba, valamint
- egy úgyszintén egyszerű deskriptív propozíció van beágyazva egy *számomra tény* világalkotó propozícióba;

másrészt:

- a **hiszen** konnektívummal egymáshoz kapcsolt *elvárom* és *tudom* világalkotó propozíciót be kell ágyazni egy *X* típusú világalkotó propozícióba, annak érdekében, hogy
- ehhez az *X* típusú világalkotó propozícióhoz hozzá lehessen kapcsolni a **tehát** konnektívummal a *számomra tény* világalkotó propozíciót, s végül
- ezt a **tehát** konnektívummal dominált komplex propozíciót be kell ágyazni egy *Y* típusú világalkotó propozícióba, annak érdekében, hogy megkapjuk azt az (I)-ben »V« szimbólummal jelölt komplexumot, amit végül beágyazhatunk a »Pm« szimbólumú performatív modális propozícióba.” (PETŐFI 1996. 271)